FUNKSIONAL STILISTIKA: ILMIY, BADIIY, PUBLITSISTIK VA RASMIY USLUBLAR

Mamatyusubova Maxliyo Jo’rabek qizi
Andijon davlat chet tillari instituti 106-guruh talabasi
Ilmiy rahbar:
Yo’ldasheva Sadoqatoy
https://doi.org/10.5281/zenodo.23844929

Annotatsiya.
Ushbu maqolada funksional stilistika va uning o‘zbek tilidagi asosiy ko'rinishlari haqida batafsil fikr yuritiladi. Xususan, ilmiy, badiiy, publitsistik va rasmiy uslublarning o‘ziga xos lingvistik xususiyatlari, ularning jamiyatdagi qo'llanilish doirasi hamda bir-biridan farqli va o'xshash jihatlari chuqur yoritiladi. Har bir uslubning til vositalaridan foydalanishi, fikrni ifodalash usuli va nutqdagi funksional vazifasi amaliy misollar orqali tushuntiriladi. Shuningdek, ilmiy uslubda aniqlik va mantiqiylik, badiiy uslubda obrazlilik va estetik ta'sirchanlik, publitsistik uslubda ommaviylik va ta'sir ko'rsatish, rasmiy uslubda esa aniqlik va qoliplangan standart ifodalarning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratiladi. Maqoladan ko'zlangan asosiy maqsad funksional uslublarning adabiy tilimizdagi o'rnini ilmiy asoslab berish va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini to'g'ri anglashga ko'maklashishdan iborat.

Kalit so’zlar:
Funksional stilistika, ilmiy uslub, badiiy uslub, publitsistik uslub, rasmiy uslub, til vositalari, nutq madaniyati, kommunikativ maqsad.

Kirish.
Til jamiyatning eng muhim aloqa, muloqot va tafakkur vositasi bo‘lib, uning imkoniyatlari nihoyatda rang-barang va boydir. O‘zbek adabiy tili ko'p asrlik taraqqiyot jarayonida jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas rivojlanib, turli muloqot sohalariga moslashgan holda muayyan ko'rinishlarga — funksional uslublarga bo'lingan. Jamiyat hayotining turli jabhalarida (fan, san'at, ommaviy axborot vositalari, davlat boshqaruvi va kundalik muloqotda) tildan foydalanish o‘ziga xos qonuniyatlar asosida amalga oshiriladi.

Funksional stilistika o‘zbek tilshunosligining eng muhim va dolzarb yo'nalishlaridan biri bo‘lib, til birliklarining turli muloqot sohalarida qo'llanilish qonuniyatlarini, ularning vazifaviy xususiyatlarini o'rganadi. Ilmiy, badiiy, publitsistik va rasmiy uslublar o‘zbek milliy adabiy tilining asosiy va tayanch ko'rinishlari hisoblanadi. Har bir uslubning o‘ziga xos xususiyatlarini chuqur o‘rganish til vositalaridan maqsadga muvofiq va o'rnida foydalanish, fikrni mantiqiy hamda ta'sirchan ifodalash hamda jamiyatda nutq madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu bois funksional stilistikani nazariy va amaliy jihatdan o'rganish nafaqat mutaxassis-tilshunoslar, balki yosh avlod, talabalar, jurnalistlar va turli soha vakillari uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

1.Ilmiy uslub va uning lingvistik xususiyatlari.
Ilmiy uslubda tabiat va jamiyat hayotidagi hodisalar aniq ta'riflanadi va tushuntiriladi. Bu uslub fan, texnika va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo‘lib, uning leksikasini asosan ilmiy atamalar tashkil qiladi. Biroq ilmiy asarlar tili faqat atamalardan iborat emas: unda mavhum leksika, ko'p ma'noli umumxalq so'zlari, shuningdek, fanning turli sohalariga oid ramz, belgi va raqamlar ham qo'llanadi. Ilmiy nutq asosan ilmiy maqola, risola, dissertatsiya, monografiya va ma'ruzalar shaklida namoyon bo‘ladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ilmiy uslubning strukturaviy va lingvistik asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

• Fikrni qat'iy mantiqiy izchillik va ketma-ketlikda bayon etish.

• Maxsus atamalar (terminlar) va ilmiy tushunchalarning ustunlik qilishi.

• Hissiyot, emotsionallik va ortiqcha badiiy bo'yoqlardan mutlaqo holi bo'lish.

• Grammatik shakllarning kitobiy xarakterga egaligi va fe'l zamonlarining xolis qo'llanishi.

• Matnning dalillarga, formulalarga, jadvallar va mantiqiy xulosalarga tayanib qurilishi.

Ilmiy nutqning sintaktik qurilishi ham o'ziga xos. Gaplar orasida biriktiruvchi, zidlovchi va ayiruvchi bog'lovchilar keng qo'llanadi, fikrlar izchilligi esa «demak», «xullas», «shunday qilib», «ma'lumki», «ya'ni», «binobarin» kabi lug'aviy vositalar bilan ta'minlanadi. Kiritmalar, izohlar, qavs, ikki nuqta va nuqtali vergul ko'p uchraydi, murakkab tipdagi qo'shma gaplar faol ishlatiladi. Gaplar badiiy tasvir vositalaridan xoli bo‘lib, obrazli frazeologizmlar o‘rniga «isbotlab bermoq», «xulosa qilib shuni aytish mumkinki» kabi turg'un birikmalar qo'llanadi.

Ilmiy uslubda fe'lning majhul va aniqlik nisbati shakllari ko'proq ishlatiladi, baho shakllari, munosabat bildiruvchi, undov va taqlid so'zlar uchramaydi. Shu sababli ilmiy nutqda muallifning individualligi sezilmas darajada bo'ladi. Tadqiqot xarakteriga ko‘ra raqamlar ham tasniflash va isbotlashda keng qo'llanadi: masalan, *-chi* affiksining ma'nolari 1), 2), 3) tarzida sanab o'tiladi, olmoshlar esa ma'nosiga ko'ra yetti turga bo'linib, raqamlar bilan beriladi.

2.Badiiy uslub va uning estetik tabiati

Badiiy uslub — o'zbek adabiy tilining eng ta'sirchan, emotsional jihatdan boy va estetik qimmati yuqori bo'lgan ko'rinishi hisoblanadi. Badiiy uslub voqea-hodisalarni obrazli tasvirlash, inson ruhiyatini ochib berish va o‘quvchiga estetik ta'sir ko'rsatishga xizmat qiladi. Bu uslub asosan badiiy adabiyotda — she'riyat, nasr va dramaturgiya janrlarida keng qo'llaniladi.

Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan tashkil topadi:

● Obrazlilik, tasviriylik va jonli tasvir vositalarining mavjudligi.

• Kitobxonga kuchli estetik va emotsional ta'sir ko'rsatish quvvati.

• Tilning barcha leksik va stilistik boyliklaridan (metafora, metonimiya, jonlantirish, epitet, kinoya va boshqalar) keng va erkin foydalanish.

• Muallifning shaxsiy individual uslubining yaqqol sezilib turishi.

• Kitobxonda ma'naviy-hissiy dunyoqarashni boyitish va axloqiy fazilatlarni shakllantirish.

Ilmiy uslubdagi obrazlilik badiiy adabiyotdagi obrazlilikdan farq qiladi: ilmiy matnda obrazli nom faqat atash vazifasini bajaradi, badiiy asarda esa o'quvchiga estetik ta'sir ko'rsatadi. Masalan, «uchar yulduz» yoki «Somon yo'li» astronom uchun avvalo atama bo'lsa, yozuvchi uchun o'xshatish va obrazli ifoda manbai bo'lishi mumkin. Ilmiy-ommabop turda esa mavzu bilan tanish bo‘lmagan kishilar uchun material tushunarli va qiziqarli bayon etiladi, atamalar kam ishlatilib, ba'zan obrazlilikni ta'minlash uchun badiiy usullardan ham foydalaniladi.

3.Publitsistik uslub va uning jamiyatdagi o’rni.

Publitsistik uslub jamiyatdagi dolzarb siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy masalalarni tezkor yoritish, fuqarolarning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirish va ijtimoiy fikr almashinuvini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Bu uslubdagi matnlar jamiyat hayotidagi muhim voqealarga keng jamoatchilik e'tiborini qaratish va o'quvchini muayyan ijtimoiy fikrga yo'naltirish uchun xizmat qiladi.

«Publitsistika» so‘zi lotincha bo‘lib, ijtimoiy, xalqchil degan ma'nolarni bildirgan. Publitsistik uslub jamiyat faol a'zosining ijtimoiy-siyosiy hayotga munosabatini ifodalaydi. Olimlarning ta'kidlashicha, bunday nutq ko'rinishlari qadimgi notiqlar nutqida ham namoyon bo'lgan, keyinchalik esa xalq ommasini siyosiy va tashkiliy jihatdan uyushtirish ehtiyoji alohida yozma nutqni taqozo etgan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Matbuot nutqi ommaviy nashrlar, gazeta va jurnallar, radio va televideniye chiqishlarida, notiqlar nutqida ko'rinadi; uning bugungi eng asosiy shakli gazeta nutqidir. Gazeta nutqida ommaga murojaat qilish, qiziqtirish, rag'batlantirish, ya'ni ta'sir etish etakchi o'rinda turadi, uning ommaviyligi, tez yetib borishi, tushunarliligi, aniq-lo'ndaligi va hayot bilan hamnafasligi ommaning faolligini oshirishda tezkorlikni ta'minlaydi. Publitsistik asarlarga xabar, reportaj, korrespondensiya, maqola, ocherk, felyeton, pamflet, bosh maqola kabi janrlar kiradi. Bu uslubda qisqalik (lakonizm) markaziy o'rinlardan birini egallaydi: qisqa, lo‘nda, tushunarli, yorqin va ixcham yozish asosiy talablardandir. Gazeta uslubi esa publitsistik uslubning bir tarmog'i hisoblanadi.

4.Rasmiy uslub va uning huquqiy-ma’muriy tabiati.

Rasmiy uslub davlat idoralari, turli tashkilotlar, muassasalar va fuqarolar o‘rtasidagi rasmiy, huquqiy hamda ish yuritish munosabatlarida qo'llanadigan muhim uslubdir. Uning bosh vazifasi huquqiy, ma'muriy, diplomatik va tashkiliy mazmundagi axborotlarni aniq, qat'iy tartibga solingan hamda belgilangan qoliplangan shaklda ifodalashdir.

Rasmiy uslub amaliyotda ariza, tarjimayi hol, ishonchnoma, ma'lumotnoma, buyruq, qaror, shartnoma, bayonnoma va turli qonun hujjatlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Rasmiy uslubning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- O'ta aniqlik, qat'iylik va bir ma'nolilik (ikki xil talqin yoki tushunmovchilikka yo'l qo'ymaslik).
- Rasmiylik, xolislik va subyektiv emotsionallikdan holi bo'lish.
- Qoliplangan standart iboralar, muomaladagi tayyor qoliplar va rasmiy rekvizitlardan foydalanish.
- Hujjatlarning qat'iy davlat talablari va standartlarga muvofiq tuzilishi.
- Fikrning o‘ta qisqa, lo'nda, mantiqiy va tartibli bayon qilinishi.

Rasmiy yozishma va hujjatlar uslubi iqtisodiy, yuridik va diplomatik munosabatlarda, davlat idoralari, sudlar va savdoga oid muomalalarda aloqa qilish uchun ishlatiladi; unda qonun moddalari, diplomatik murojaatnomalar, hukumat qarorlari, instruksiyalar, buyruqlar, shartnomalar, rasmiy e'lon va xabarlar yoziladi. Rasmiy nutqning ikki ko'rinishi bor: og'zaki tarzdagi rasmiy ma'ruzalar nutqi va rasmiy ish qog'ozlari nutqi (asosan yozma nutq). O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgandan so'ng ish yuritish hujjatlari tili o‘zbek tilining tabiatiga mos ravishda tuzila boshlagan.

Hujjatchilik takomillashgani sari qoliplashgan birikmalar ko'payib, hujjat tuzish va rasmiylashtirish ishini yengillashtiradi; shu bois hujjatchilar «hujjatlar yozilmaydi, balki tuziladi» deydilar. Hujjat avvalo axborot tashuvchi vosita bo‘lgani uchun uning axborot sig'imini kengaytirish, fikrning teran va mantiqli bo‘lishi, tilning ortiqchalik prinsipidan chetlab o'tib, so'zlarni tejash prinsipidan oqilona foydalanish muhimdir.

5.Funksional uslublarning o’zaro farqlari va qiyosiy tahlili.

Ilmiy, badiiy, publitsistik va rasmiy uslublar o'zining qo‘llanish sohasi, kommunikativ maqsadi va til vositalarini tanlash tamoyillariga ko'ra bir-biridan yaqqol farqlanadi. Shuni ham ilmiy jihatdan ta'kidlash kerakki, real nutqiy jarayonda funksional uslublar o'rtasidagi chegaralar har doim ham mutlaqo qat'iy va o‘zgarmas bo‘lavermaydi. Ba'zan publitsistik maqolada chuqur ilmiy terminlar, badiiy asarda esa rasmiy hujjatlarga xos bo'lgan muomaladagi ayrim iboralar uchrab turishi mumkin. Biroq har qanday matnning qaysi funksional uslubga mansubligi, avvalo, uning bosh maqsadi, yaratilish sharoiti va umumiy stilistik xususiyatlariga qarab belgilanadi.

Funksional uslublar nutq yo'naltiruvchisiga ko'ra ham farqlanadi: so'zlashuv nutqining yo'naltiruvchisi «hamma» bo‘lsa, badiiy nutqniki yozuvchi yoki shoir, ilmiy nutqniki olim, publitsistik nutqniki matbaachi, rasmiy hujjat nutqniki esa yuqori lavozimdagi davlat amaldoridir. O‘zbek tilshunosligida A. Shomaqsudov va boshqalarning «O‘zbek tili stilistikasi» (1983) darsligida funksional uslublar nutqning asosiy vazifalari aloqa-aralashuv va ta'sir etish vazifalariga muvofiq ajratilgan, adabiy

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tilning beshta uslubi: so'zlashuv, rasmiy, ilmiy, publitsistik va badiiy uslublar farqlangan. Uslublarning nomi ularning qaysi aloqa doirasida ishlatilishiga qarab belgilanadi, chunki bir xil narsa va hodisalar haqidagi fikrlar turli uslublarda birdek bayon qilinmaydi.

«Suv» tushunchasi misolida uslublarning qiyosiy-stilistik tahlili:

- **Ilmiy uslub:** Suv vodorod va kislorod atomlaridan tashkil topgan kimyoviy birikmadir.
- **Badiiy uslub:** Musaffo suv jilg'a bo‘ylab shildirab oqardi.
- **Publitsistik uslub:** Suv resurslarini tejash bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir.
- **Rasmiy uslub:** Suv ta'minoti xizmatidan foydalanish belgilangan tartib asosida amalga oshiriladi.

Xulosa.

Umumlashtirib aytganda, funksional stilistika o‘zbek tilshunosligining eng boy va ahamiyatli yo'nalishlaridan biri bo‘lib, til birliklarining jamiyatdagi turli muloqot sohalarida o'z o'rnida va to'g'ri qo'llanilishini ilmiy jihatdan tadqiq etadi. Ilmiy uslub aniqlik va mantiqiylikka, badiiy uslub obrazlilik va estetik ta'sirchanlikka, publitsistik uslub axborot tarqatish hamda jamoatchilikka ta'sir ko‘rsatishga, rasmiy uslub esa aniqlik va qoliplangan standartlikka asoslanadi.

Har bir funksional uslubning o‘ziga xos xususiyatlarini mukammal o‘rganish nutq jarayonida til vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanish, fikrni to'g'ri, lo'nda va ta'sirchan ifodalash hamda jamiyatda nutq madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu bois funksional stilistikani chuqur o'zlashtirish nafaqat tilshunos olimlar, balki barcha ta'lim oluvchilar, jurnalistlar, davlat xizmatchilari va turli soha vakillari uchun ham g'oyat muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xalilova M. O‘zbek tili stilistikasi asoslari: o‘quv qo'llanma. Farg'ona: Farg'ona nashriyoti, 2009.
2. Shomaqsudov A. va boshq. O‘zbek tili stilistikasi. — T.: O'qituvchi, 1983.
3. Tojiyev Yo. va boshq. O‘zbek nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. — T., 1994.
4. Shoabdurahmonov Sh. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — T., 1980.
5. Tursunov U. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — T., 1992.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.